

„APROPOS ЗА УЧИТЕЛКАТА“ РАДА КИРКОВИЧ И ФИГУРАТА НА НАЙДЕН ГЕРОВ

Андриана Спасова

Институт за литература – БАН

Резюме. Във фокуса на изследването¹⁾ е разкриването на личността на една от малко познатите български интелектуалки през XIX век – Рада П. Гугова Киркович (1848, Копривщица – 1941, София). Публичното ѝ присъствие на учителка, общественичка и писателка е важен пример за постепенното изместване на възрожденската жена от нейната маргинална сфера и разчупването на патриархалните стереотипи в българското общество. Статията последователно се спира върху писмата, мемоарите и тържествените слова на българската учителка Р. Киркович, които свидетелстват именно за променения статус на жените в културната и политическата ситуация през Възраждането. Някои от прегледаните и анализирани материали в настоящата статия се намират в личния архив на Найден Геров (Фонд 22 на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив). В библиотеката се съхраняват непубликувани и неизследвани още писма (Ф. 22, I, а.е. 190: 1 – 29) на Рада Киркович, както и една нейна епидейктична реч по случай празника на Благовещение (Ф. 22, I, а.е. 595: 29 – 32b). Тези засвидетелствани вписвания се оказват продуктивни и не толкова плахи и скромни, показващи извоюваната роля на образованата жена в строгите регламентирани граници на възрожденската публичност.

Ключови думи: Рада Киркович; Българско възраждане; девически училища; Найден Геров; архиви от XIX век; женско образование

Статията ще се опита да представи накратко една от малко познатите български интелектуалки през XIX век – Рада П. Гугова Киркович (1848, Копривщица – 1941, София). Нейната публична фигура на учителка, общественичка и писателка представлява особен интерес във връзка както с новите възможности за светско образование у нас и в чужбина, така и за културните реализации на българките. Поставянето на женския въпрос и заявяването на женската идентичност сред интелектуалните среди през Възраждането е продължителен процес. В него настъпва едно постепенно, но и

несигурно изместване на жената от нейната маргинална сфера и съответно едно разчупване на патриархалните стереотипи в българското общество.

Изложението се спира върху писмата, спомените и тържествените слова на Рада Киркович с оглед на ролята ѝ за възникването и развитието на новобългарското женско образование. Публичността на женския глас през XIX век следва едни утвърдени модели на обществено говорене, преминаващо често в бинарни опозиции и идеологически разноречия. Разглеждайки мястото на възрожденската публична фигура (не само женската, но и мъжката), не бива да подминаваме нейните стеснени рамки, в които една малка част от българския елит може да се впише. В българския културноисторически развой името на Рада Киркович остава наред с имената на Станка Николица Спасо-Еленина, Мария Доброплодна, Елена Борисова, Рахил Душанова, Анастасия Узунова, Мария Цанова и др. Още един детайл, който заслужава да не бъде подминат, е фактът, че напускането на затворените родови пространства и публичната проява на жените минава под знака на мъжката фигура (напр. Найден Геров, Димитър Душанов, Сава Доброплодни, Сава Радулов, Йоаким Груев) и оказаната от нея подкрепа в обществената и в частната сфера.

Личният фонд на Найден Геров в Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ съхранява част от писмените документи на Рада Киркович. Тук се намират непубликувани и непроучени досега писма (F. 22, I, а.у. 190: 1 – 29) на Р. Киркович, както и една нейна епидейктична реч по случай празника на Благовещение (F. 22, I, а.у. 595: 29 – 326). Тези засвидетелствани вписвания на българката се оказват продуктивни и съвсем не така плахи и скромни, макар да са отделни и епизодични. Подобни заявявания представят извоюваната роля на образованата жена в строгите регламентирани граници на възрожденската публичност. Когато българските жени започват да стават родово разпознаваеми в социума, тогава и тяхното заемане на определящо място става по-малко немислимо в културно-политическата ситуация през Възраждането.

Фигурата на Найден Геров, разпозната като влиятелна и със значителни политически позиции, несъмнено има отношение за утвърждаването на Рада Киркович и приемането ѝ от българската интелигенция. В личната кореспонденция на руския вицеконсул се забелязват емоционалните нюанси на роднинско-кръвните отношения между вуйчо и племенница. Първоначално женското име на Р. Киркович се свързва с необходимостта от покровителстване и топло фамилиарно отношение. В писмата Н. Геров най-често се обръща към нея като „Любезная Лало“ (IANG, 1911: 802), а когато говори за племенницата си пред свой познат (писмо № 1222 до отец Йосиф, 4 юни 1860), тя е: „едно момиче за Киев“, на което „трябва да има някой да му настоява“ (IANG, 1911: 730). Години по-късно формиралото се женско име на

Р. Киркович ѝ позволява с нов тип световъзприятие да се идентифицира като модел за подражание на жената просветителка.

В популярната народна книжка със синкретична тематика „Българският календар за 1874 година“ някогашната киевска ученичка е *публично помолена* да бъде наставница и покровителка на неизвестната ученичка на име Спаска. Рада Киркович безпроблемно припознава себе си и своята възпитаница като авторитетна фигура на жената интелектуалка. Тази фигура се кристализира под формата на въпроси-молби и отговори-съвети в отпечатаните „Две писма“. В тях на преден план изпъква темата за педагогическото профилиране и поведенческите модели, характерни за възрожденското общество: „Добре си намислила да търсиш и да искаш съвети от по-опитни на онова поприще, за което досега си само мечтаяла, мислила, а сега ѝето, че и стъпаш в него и добиваш с това голямо право да ся наричаш *Народна Просветителка* и почетен член на народа.“ (Kirkovich, 1873: 53).

Опубличностената кореспонденция между Спаска и Рада Киркович заема особено място в културнополитическата ситуация на XIX век. Отпечатаните и редактирани писма преминават от частното в публичното пространство и в този променен вид показват българските жени като част от една опубличностена група. Разискването относно училищните и педагогическите въпроси между две учителки е възможност българската общественост да бъде ангажирана с проблематиката на женското образование. Застъпената в публицистиката на П. Р. Славейков (в. „Македония“, IV, бр. 54, 1870) тема за „явното мислене“ и „явното мнение“ е вече интерпретирана от М. Калинова в контекста на самопросвещението на възрожденската публичност. Явните писма на Рада Киркович и Спаска способстват двете жени да бъдат припознати като „публично размишляващи индивиди“ и да отхвърлят насадените патриархални стереотипи за жената като „непросветен опекун“ (Kalinova, 2012: 19, 31). Напротив, те става пример за алтернативния образ на българската жена, за нейния новосформиран авторитет. „Просветеният авторитет се различава от непросветения, защото първият се стреми да разшири знанието, воден от морален дълг, докато вторият остава в плен на традиционалистки възгледи и разпространява единствено подчинение“ (Kalinova, 2012: 31).

В писмото отговор към интимно отправените молби на нейната ученичка Спаска изпъква просвещенската фигура на Рада Киркович, която веднъж бива припозната като образцовия преподавател, педагог и ментор и втори път се самоидентифицира с тази роля. Подобен модел за подражание и „влюбеност“ в преподавателската фигура прозира в кристално ясна и оживен спомен на Р. Киркович за нейната учителка в Киев – Мария Николаевна Ламанская. Авторката умишлено набляга на силно отпечатания в съзнанието ѝ спомен дори шест десетилетия по-късно:

„Мария Николаевна Ламанская, братовчедка на известния славянофил, професор Владимир Иванович Ламански, която всички обичахме до обожаение за нейните майчини грижи, както за здравето ни, тъй и за успеха ни в морално и в научно отношение! И аз не съм никога забравила някои от фразите и скороговорките, диктувани от нея на класа ни в часове на отсъстващи учители: “*Suivez la mode a distance!*” и “*La meilleure femme est celle dont on parle le moins*” [„Следвайте модата на разстояние“ и „Най-добрата жена е тази, за която се говори най-малко“, прев. А. С.].. толкова *спомага да се троши езикът* и се навикнува на француския говор!“ (Kirkovich, 1927: 15 – 16, курс. м. А. С.).

От обширно приведения цитат няколко детайла правят впечатление. На първо място, името на М. Ламанская е директно свързано с една от влиятелните тогава фигури в областта на славистиката, т.е. жената за пореден път дори през женската оптика е представена посредством фигурата на нейния мъж. На второ място, налице е споменатата вече платонична връзка между учителка и ученичка. Тези отношения преминават извън училищното пространство и взаимно се преплитат с частната сфера и отношенията между майка и дъщеря. На трето място, запаметените френски фрази, които трошат езика, всъщност показват възприемането на Р. Киркович като преводач и като личност, владееща чужди езици, за една от техниките при чуждоезиковото преподаване – заучаването на сентенции и нравствени поучения.

Това, което придава по-различен нюанс на „Две писма“ в „Български календар за 1874 година“ спрямо редицата запазени и до днес възрожденски писма, е не само женската епистоларна култура, интересна сама по себе си като феномен на Българското възраждане. Но и нейната трансформация – именно промисленото преминаване от личното в публичното пространство и включването на женската словесност към новите модернизиращи употреби на публичното говорене. Диаметралната опозиция на частната срещу публичната сфера е една от трите концептуално изведени дихотомии от немската изследователка Гизела Бок (Bock, 1991: 1 – 24), наред с дихотомните отношения природа срещу култура и работа срещу семейство. В обзорната си статия „Феминизмът, историята на жените и рамките за тяхното осмисляне“ Кр. Даскалова въвежда и коментира важни съвременни изследвания върху *историята на жените* (women history) и *история на половете* (gender history) в Западна Европа и Америка (Daskalova, 1995: 8 – 9). Предложената теоретична рамка поставя жената и женското присъствие най-общо в затворената маргинализирана структура на частното, която се разграничава от мъжкото или още политическо говорене на отвореното пространство.

Мястото на българските жени в културния живот през XIX век би могло да се впише в едно подобно постколониално осмисляне на история на жените и половете. Фигурата на Р. Киркович в едно традиционно патриархално общество се изгражда в прокламентираното настояване за необходимостта

не само от просвещаване и образование на жените, но и от промяна на техния социален статус. Един от възможните критически прочити, какъвто е постколониалният прочит, на ролята на възрожденската интелектуалка показва първоначалния опит за преобръщане на „доминиращите йерархии на пола/културата/расата“ и за отричане от „бинарните опозиции, на които се опира патриархалната/колониална власт“ (Gandhi, 2005: 96 – 97). Изследователският рефлекс на Н. Аретов засяга постколониалната тема във възрожденското общество, поставяйки на фокус властта на доминиращите гласове спрямо ограничения достъп на потиснатите (маргиналните) гласове до публичното пространство. „При осмислянето на целия корпус от текстове на националната митология, свързани с икономиката на жените, трябва да се има предвид едно важно разграничение, на което обръща внимание Партата Чатерджи – това е „дискурс за жените: тук жените не говорят.“ (Aretov, 2006: 480; Aretov, 2006: 477 – 481).

В началото на житейския си път името на Р. Киркович е безизвестно, подобно липсата на биографични данни за личността на Спаска. Бързото и едрото шрихиране на връзката между осиротялата отрано Р. Киркович („ваша сродница“ и „Остаюсь Любящая Вас“) и нейния благодетел Н. Геров („Безценний Дяденька“ и „Дорогой Дяденька“) (ИАНГ 1911: 800 – 801) задава призмата за възможното утвърждаване на маргиналния женски глас в социалното пространство през Възраждането. Ратифицирането на този глас става преди всичко чрез принадлежността към мъжката фигура, която най-често минава и през родовете (фамилни) взаимоотношения.

През литературноисторическата „цедка“ на един по-детайлизиран прочит изпъкват на преден план допълващи и проблематизиращи женско-мъжките отношения през българския XIX век. От една страна, посредством автобиографичните и епистоларните си текстове Р. Киркович създава паметно място на знаците за нея фигури на изтъкнати български и руски общественици (отец Аверки Петрович, Атанас Тороманов, В. Василчиков, Йосиф Соколски, Андрей И. Линиченко, Драган Цанков, Николай Миронович) и успоредно не забравя и женските фигури (Парашкева Шушулова, Мария Николаевна Ламанская, Любовь Ивановна Соколова, Мария Герова, Елена Димитриевна, Надежда Нарийкина). В мемоарите на Р. Киркович посредством приповдигнатото положително представяне (на места придружено от портретни снимки) на някои от женските фигури те стават видими, но и съотнесени преди всичко към следосвобожденската рецепция на възрожденската култура. Р. Киркович конструира чрез автобиографията си историята на жените – образци на нов тип културно присъствие през XIX век.

В издадените през 1927 „Спомени“ близо 80-годишната авторка поставя на централно място разказа за своята майка Ивана хаджи Герова във връзка с учителстването и педагогическите ѝ умения. Ивана Герова остава в литера-

турната история като първата българска учителка в Девическото училище в Копривщица. Втората отделно обособена фигура в носталгично-романтичните спомени на Р. Киркович е тази на съпруга ѝ Кирко Киркович, отново с акцент за неговата първостепенност. Прима се, че той е първият българин лекар в София. Останалите мемоарни повествователни фрагменти са персонализирани и обобщени през филтъра на учителската професия – за полученото образование в Киевската Фундуклеевска девическа гимназия (1860 – 1866), за ролята на меценатите, за пътуването ѝ от Русия за България, за трите ѝ периода на преподаване в Пловдив и за последвалото в Пирдоп. За мемоарите си Р. Киркович коментира, че са следствие от липса на „каквито и да е било записки“ и се открояват само онези сцени, загнездени в нейната „старческа памет“ (Kirkovich, 1927: 33).

Разказаните истории са често съпътствани от емоционални преживявания и пристрастия. Макар и сантиментално и патетично украсени, на места доближаващи се до стила на дневника, спомените на Р. Киркович не са лишени от художественост. Интимната изповед е умело прикрита с реторическите похвати на псевдоисториографския поглед. Привидната неоценъчност на разказа от дистанцията на изминалия житейски път тушира и опровергава идеята за личната женска субективност за сметка на интереса към възрожденската епоха. Пример за заявената женска публичност и демонстрираната обективност може да бъде изведен от книгата „Спомени“. Разказът е колкото важен за Р. Киркович спомен, толкова и привлича вниманието ни именно заради неговото маскиране и привидното му подминаване от авторката.

Това е случаят през 1868 г., подхванат от Найден Геров като „аргос за учителката“ Рада Киркович в кореспонденцията му с Христо Георгиев (IANG, 1911: 283, писмо № 449). Обгриженият и уязвим руски вицеконсул в писмо от 12 юли 1868 излага пред своя приятел подробно причините и контекста за демонстративното напускане на неговата племенница от девическото училище и личното ѝ явно оповестяване във в. „Македония“. *Публичното разбунтуване* на младата учителка по страниците на българския печат е достатъчно обезпокоителен повод за Н. Геров, който споделя пред Хр. Георгиев заедно с предначертаните от вуйчо ѝ бъдещи възможности: да стане частна учителка както на извикани от различни селища деца, така и на неговите собствени. Разбира се, в мотивировката на преден план прозира търсенето на разрешение на училищния проблем. Дипломатическият ход на Н. Геров е насочен в това да не се губи подготовеният вече преподавателския кадър, като за целта се обучат ученици, макар и съвсем малък брой, които след това да станат учители. „Но за да не иде напразно дето е учила и защото нямаме сега в България учителка по-добра от нея, намислих да направя нешто, което да бъде и за обща полза и нам улеснение за първоначално изучение децата ни“ (IANG, 1911: 283).

След демонстративното отхвърляне на Р. Киркович да подпомага безрезервно развитието на възрожденското образование и да се отдава на своя народ, нейният вуйчо ѝ предоставя компромисен вариант, в който е налице и известно взаимно облагодетелстване. Любопитно се оказва, че ролята на българската учителка изпъква именно чрез публичния ѝ отказ от учителската длъжност. В словото си за патронния празник на пловдивското училище е явно изведено идентифицирането ѝ на „народна учителка“ като висша мисия, схващана в нейните просвещенско-романтически насоки. Пет години след явното обявяване на Р. Киркович във в. „Македония“, че престава да бъде учителка, на страниците на в. „Право“ в дописка „Пловдив, 28 март 1873“, тя заявява самоотвержено и патетично:

„И тъй, като учителка и българка, моля ви, позволете ми да кажа една дума, която излиза от дълбочината на сърдцето ми, от опита, който имах чест да придобия на училищното поприще под ваше покровителство и най-после, който излиза от чистото онова високо народно чувство, удовлетворението на което превъзвисява и намеща всички частни загуби, злочестини, дори и щастието на човека. Тази дума е злата, тя е истинна, защото само истината и правото вечно блести и тържествува“ (Kirkovich, 1873: 2).

Неслучайно страниците на Славейковия вестник „Македония“ са отворени за „явното мислене“ и „явното разбиране“ на маргиналния глас на Р. Киркович и дават публично пространство този глас да бъде чул и да получи подобаващо място.

В края на 60-те години на XIX век българките се вписват в публичните измерения, като изпробват и прилагат нови модели на книжовна и обществена изява. Придържането към тези модели на отваряне спомага за постепенното оформяне на модерно мислещата личност с новата ѝ социална роля. Възрожденската жена е очарована от един нов модел, стоящ чужд на предзададения свят на йерархии и „различен от патриархалния език“ (Nalbantova, 2001: 98 – 105). По-скоро обаче трябва да се направи уговорката, че тази нова личност не е отнесена за мястото само на българската интелектуалка, а изобщо на новобългарския елит. Именно през стереотипните поведенчески роли Р. Киркович намира начин да си извоюва нов тип, по-сериозно и респектиращо, отношение към нея. Този съвсем не така безобиден случай и достигнал до немалка социална ангажираност на пловдивските първенци и просветители е причина за адресираното до Хр. Георгиев преосмисляне на Н. Геров в собственото му обществено присъствие и допуснатото привилегироване на личното (роднинско) за сметка на възрожденските идеали и морални устои. „Тоя случай ми даде да разбера, че за да мога да съдействам с влиянието си за напредъка в училищата, трябва да немам в тех роднина; затова реших да не оставям вече сестриница си да влезе пак в училището, ако и да я искат“ (INNG, 1911: 283).

По-крайно заявената позиция на Н. Геров донякъде изглежда по-обяснима, като се прочетат останалите в ръкопис писма на Р. Киркович. Оказва се обаче, че тази позиция е нерелевантно осъществима, понеже преподавателският опит на Р. Киркович опровергава намеренията на нейния вуйчо след изненадващия ѝ публичен жест. Преводачката на двата учебника по география на руския автор К. Смирнов „Землеописание. Общи познания. Книга за подготовителни училища“ (1874) и „Землеописание. Европа във физическо, етнографическо и политическо отношение. Гимназическия курс“ (1874) има дългогодишна учителска кариера. Р. Киркович става главна учителка в епархиалното девическо училище „Благовещение“ в Пловдив (1865 – 1868; 1869 – 1873); а след Освобождението преподава 30 години в Пловдив, Пирдоп, Копривщица, София и става директорка на Софийското девическо стопанско училище „Мария Луиза“ (1896 – 1901).

Настоящият изследователски прочит съсредоточава вниманието си върху някои детайлизиращи наблюдения от кореспонденцията на Р. Киркович. Един от интересните факти е, че от въпросната 1868 г. няма нито едно нейно писмо от обнародваните 17 писма в първия том „Из архивата на Найден Геров“ (IANG, 1911: 800 – 813, писма № 1352 – 1368). Те са датирани между 1862 – 1878, но не от всяка година има документ. Повечето публикувани писма са след 1874 г. при пребиването на Р. Киркович в София, Одеса и Кром. За разлика от тях, от неизследваните от личния архивен фонд на Найден Геров (F. 22, а.у. 190: 1 – 29) писма има 3 писма от май и юни 1868 г. и още едно недатирано писмо. То стои съвсем накрая в архивната папка непосредствено след писмата от следосвобожденска България (1886). При един първоначален сравнителен анализ на почерците и текстологичното проучване на самите писма може да се изкаже хипотезата, че и този документ се отнася за въпросната година 1868. В писмото от 27 април 1868 г. има данни кога то е прието (28 април) и кога отговорът е изпратен (2 май). А самата година е грешно изписана като 1688 г. и по-късно с друг молив тя е коригирана.

Заобленият скоропис на Киркович от 60-те се различава от по-късните варианти на прилежно изписване и всъщност разкрива един по-зрял почерк. В това писмо племенницата на Н. Геров докладва стъпка по стъпка развлия се сюжет след напускането ѝ, посещенията от първенците в нейния дом и притискането ѝ на границата между публичната и частната сфера. Рада Киркович засвидетелства послушание и преданост пред руския вицеконсул, но не без определен тип очаквания: „Драгий ми Уйчо Найдене. Съобщавам Ви, простете, за настоящето ми положение. Според както ми казахте Вий аз след два дена излязох от училището и сега съм у Вас. В сряда заранта, като съобщих на г-на Челики, че съм оставила училището, на вечерта станало събрание на общината.“ (F. 22, а.у. 190: 5). Ценни с оглед на разглеждания случай са наличните 5 писма от 1867 г. – годината, от която започват по-явните

училищни проблеми на Р. Киркович като помощничка на главната учителка Елисавета Манева. Неслучайно тя е въведена в спомените във вметнатата скоба като „гъркоманка“.

Изявената и непримирима Рада Киркович озадачава и обезпокоява някои от представителите на пловдивската община, често назовани от авторката с инициали – Г-н Х. К., Г-н Челики, Г-н Стеф. Геш, Госп. Х. Геш., Г-н Груев, Г-н Георгия. Непреодолимо е желанието на Р. Киркович да бъде утвърдена и приобщена именно в доминиращото патриархално общество. От него зависи степента, в която тя като интелектуалка ще успее да се докаже и открие. Ролята на пловдивските първенци е неизбежният социален критерий за бъдещата кариера на една учителка през Възраждането. По повод първото си учителстване в Пловдив (1865 – 1868) Р. Киркович означава като ключов този исторически момент, контекстуализирайки времето на борбата за църковна независимост и мястото на водещите личности в него: „Който българин е работил на млади години за общо благо и събуждане на народа си в ония да не казвам съвсем тъмни, но все пак трудни и почти робски времена, той знае или може да си представи, какво щастие е било да взимаш участие в общото историческо движение за българската просвета и духовна черковна независимост между 60 – 70-те години. Та и мене ме крепеше съзнанието и гордостта, че съм учителка на народа си и съм способна да допринеса, между друго, що-годе нещо и в трудната борба, която се водеше тогава особено в погърчения Пловдив срещу гърците, наши върли неприятели, дебнещи непрестанно моменти, за да ни пакостят при всеки сгоден случай“ (Kirkovich, 1927: 33 – 34, курс. м. – А. С.).

В приведения по-дълъг цитат от „Спомени“ се вижда как на места присъства едно по-балансирано и критично отношение към митопоетично разграничаване между „свои“ (положителни герои) и „чужди“ (демонизирани герои, потисници, религиозния „друг“). Това са местата, когато става дума за почти турското робство и почти враговете на българската нация. И от друга страна, напълно следваната реторика на безпроблемно ярки бинарни отношения, когато става дума за гръцките духовници и актуалния църковен въпрос – авторката се придържа към „традицията на другия“, на „появата на негативно маркирани фигури сред недвусмислено своето“ (Aretov, 2006: 31).

Фрагментът ни показва още нещо – самоизтъкването на Р. Киркович за историческата роля, която носи, и оттам инициативата ѝ публично да изрази своето несъгласие с авторитетните мъжки фигури на Георгаки и Теодораки Стоянович Чалъкоглуеви (Чалъкови), Цоко Каблешков, Николай и Александър Чалики, Йоаким Груев и др. Именно техният интерес тя успява да провокира, изразявайки своето несъгласие с отредените във възрожденското мислене „културноисторически и социални функционализации на жената-пазителка и на мъжа-светооткривател“ (Chernokozhev, 2003: 186).

Вътрешната убеденост и себезаявяване в мисионерската си роля на българска учителка документално-художествено пресъздава в своите „добри, неизгладими спомени“ (Kirkovich, 1927: 33) по начина, по който половин век по-рано още неутвърдилата се българка демонстративно прокламентира.

В спомените си Р. Киркович реторически заявява, че подробностите относно нейното напускане през май 1868 г. не представляват читателски интерес и затова ги премълчава. Тя маркира наличието на „квартирни въпроси, чиито сладости не са чужди на хората“ и заявеното умишлено премълчаване на конкретни „имена и постъпки“ се заиграва с въобразения сюжет на реципиента. Случаят „Апропос за учителката“ може да бъде разгледан като един демонстративен отказ на българската учителка да преподава, и по-късния привиден отказ на авторката да назовава дадени личности. Премълчаването е централен и повтарящ се мотив в иначе позитивисткия и националноидеологизиращ мемоарен разказ. В „Спомени“ главата за първото учителстване започва с *темата за вината*, но по-скоро като отвън наложената вина и очакваното виновно (засрамено) поведение: „*Не беше по моя вина*, гдето напуснах един ден училището неочаквано, дори демонстративно, преди още да се е свършила учебната година. *Виновна бях*, може би, *в този случай само*, защото бях слаба и не можех да понасям търпеливо и без вреда на здравето си големите несгоди, при които живеех в училището“ (Kirkovich, 1927: 33, курс. м. – А. С.).

Още през 1865 г. Р. Киркович споделя на вуйчо си за прихваната в Киев тифна епидемия (IANG, 1911: 800 – 801, писмо № 1353), а по-късно и неравностойното и обидно положение във връзка с училищната ѝ заплата – „Чини ми ся че в преминалото писмо Ви писах че съм в стеснение за пари; ща Ви повторя същото и сега. Г-н Х. К. Ми дава пари, само за милост, че трябва да пращам 20 пъти и да пиша че ся подхвамам на големи физически лишения. Счита за унижения да ходя да ся оплаквам на другите [...] Сега така ся намирам в лошо състояние, защото не ми дават парите за мая, ами зимам по 5, 10 гроша на вера“ (IANG, 1911: 802 – 803, писмо № 1356). В разказа си за второто учителстване в Пловдив Р. Киркович отново започва с изкуствено създадена ситуация, недостойна за една менторска фигура, търсеща широка публичност: „аз, която години време се готвех и мечтаех да бъда народна учителка, сега да съм ограничена в една стая с един само ученик и една ученичка“ (Киркович 1927: 40, става дума за децата на Н. Геров и 17-годишната по-млада съпруга М. Пулиева, бел. м. А. С.). Самостоятелно взетото решение на Р. Киркович да напусне „волею-неволею“ Пловдивското училище, неизбежно ѝ носи редица негативи в професионалното развитие и личното състояние.

Спомените ѝ от този период са емоционално наситени с доста явно натъртване за непоносимостта на ситуацията, която е длъжна да понесе като болест и страдание: „трябваше сега да бъда и благодарна, и щастлива, но аз

това не всякога чувствах, защото *мисъл и тъга, тъга непоносима*, често ме хващаше. Виждаше ми се и неестествено, и недостойно [...] И тая *мисъл, и тая тъга се изроди в мене като болен въпрос*, който влияеше особено на външния ми живот – като че ли беше ми крив целия свят.“ (Kirkovich, 1927: 40, курс. м. – А. С.). Въпросът на Р. Киркович е *болен* и несъвместим спрямо патриархалния възрожденски свят, в който желанията на личността, камо ли тези на жената, влизат в пряк конфликт. Болният въпрос извиква и покровителствения и санкциониращ глас на любящия ѝ вуйчо, който намира начин да тушира женската тъга, без да носи отговорност и вина.

Реакцията на Н. Геров относно затварянето на Р. Киркович в дома му е пресъздадена в нейните спомени като удобна възможност за първоначалните му намерения. Желанието му да бъде само семейна учителка, макар и в ущърб на новобългарското образование, е още веднъж потвърждение на идеализирания романтически образ на народната просветителка: „Тъгата ми не остана незабелязана и в семейството, та вуйка ми Геров често пъти опитваше да влияе на мене с думите „Аз и да исках да те задържа у себе си още от началото [...] не направих това, защото щеше да е в ущърб на училището, а сега съм благодарен, че стана тъй и – че стана не по моя вина.“ (Kirkovich, 1927: 40). Темата за женската тъга и за липсата на вина (мъжка, женска) е по интересен начин представена в спомените на българската авторка, която на моменти умело борави с художествените средства. Даденият мемоарен епизод е въведен с ярко събитие, каквото е напускането на училището, последвано от драматичното изживяване и привидното съгласие с отреденото място на жената отново в дома и извън решенията на социума до положителната развързка в народната стилистика: „Но кое нещо на тоя свят няма своя край, та да не дойде той и на моята тъга?“ (Kirkovich, 1927: 40).

Всъщност споменатата вече кореспонденция между Н. Геров и Хр. Георгиев показва как това е бързо замислен дипломатически ход за преодоляване на създалата се полемична ситуация между току-що практикуваща българска учителка, и то родственица на руския вицеконсул Р. Киркович, и очевидно трудно отместимата позиция на гръцката утвърдена преподавателка Ел. Манева. В писмата и спомените на Р. Киркович се повтаря още един прескачащ мотив с леки видоизменения. Това е мотивът за ироничното и саркастично отношение на Йоаким Груев към младата учителка и за заместването на Васил Чолаков като техен посредник на мълвата, че в девическото заведение „учителката е голяма работа и ходи у консула!“ (Kirkovich, 1927: 36). В мемоарите си авторката по-скоро избира да не приеме отрицателния образ за нея, формиран от мнението на един от известните български общественици, писатели и преводачи – Й. Груев.

В характерните за възрожденската култура модели на конфликтност и разногласия се вписва и гласът на Р. Киркович. Тя, на свой ред, в „Спомени“

поставя под въпрос авторството на Й. Груев на „Основа за българската граматика“ (1858), подхвърляйки хипотезата за използваните учебни записки на Н. Геров. Отново обаче се вижда онази така търсена обективна линия в мемоарния разказ: „Правото е, обаче да кажа тук, че този въпрос беше всякога много неприятен на Н. Геров и че той не даваше да се говори по него в такава форма – може да не беше той съгласен с хорската мътва“ (Kirkovich, 1927: 36). Бдителността и поведенческата етикетност (за възрожденския етикет и зад него вж. Kapralova, 1999: 139 – 152) на преводачката на двата учебника по география понякога са повод тя да демонстрира пресилено язвително светуосещане към мъжкото доминиращо присъствие. Освен очевидното противоречие с Й. Груев и взаимно им несимпатизиране Р. Киркович държи да подчертае в спомените си възмущението си дори към колегите си, чието отношение е по-скоро непреднамерено и любовно-закачливо.

Разпознатите механизми за подчиняване на женската фигура и нейното подриване в спомените на Р. Киркович създават един комичен епизод с Богдан Горанов, с когото интензивно общува: „С Богдана Горанов аз се срещам често и у Найден Геров, но не обичах тия срещи, защото той, като беше весел и шеговит, често използваше моята институтска наивност. Идеше ми, например, да потъна в земята, когато той рече: „Е, г-жа Радке, хайде сега да се сметнем и видим на колко пояса сме ние с Вас!“ (Kirkovich, 1927: 36). Съвсем на друга плоскост се намират отношенията на учителката с пловдивските управници: Георгаки, Василяки, Х. М., „Словоохотливаго Теодораки“ Чалъкови, Г-н Челики, Г-жа Елисавета (Ф. 22, а.у. 190: 3, 8). Именно те прилагат целенасочен обществен натиск върху нея след отказа ѝ да преподава. На явните заплахи и навлизането в личното пространство, на вменияването на вина и изопачаването на фактите, в неиздадената кореспонденция с Н. Геров Р. Киркович се самопредставя като самостоятелна и отстояваща, доколкото може, правата си жена: „При това ще са старая да избира такова [място], гдето никой да ми недокарва, *че не зная гръцки*, без което тука са уверени, *человек не е человек*. Впрочем аз сама съм много благодарна в този случай, че друго ятче можах стана и аз *оръдиуе на гръкоманите*“ (Ф. 22, а.у. 190: 6).

Въпреки трудните начални преподавателски години несъмнено публичната протекция на Н. Геров в дългосрочен план спомага за реализацията на Р. Киркович в образованието и културата на жените от средата на 60-те години до 90-те години на XIX век. Разбира се, от значение се оказва и собствената ѝ прокламирана позиция в периодичния печат. Именно нейното слово през 1873 г. (Kirkovich, 1873: 3 – 4) изиграва инициативна роля за основаването на женското благотворително дружество „Майчина грижа“ в Пловдив. То се създава и като явен противовес на гръцката идеологическа пропаганда. Българската председателка Мария Герова и учредителките Харитина Гешова,

Ефросина Каблешкова, Гина Данова, Стефанка Гешова, Мария Груева, Екатерина Странска са вкупом манифестирани от анонимния дописник Д. Г. на в. „Право“. Прокламирането им се осъществява посредством национално-идентификационната трансформация от „чужди“ (негативни, криворазбрани свои) на „свои“ (образцови, национално разпознати) жени. „Те са вече благородни Патриотки Пловдивчанки, а не надути Филибенки“ (Д. Г., 1873: 4). Анонимният автор представя ролята на Р. Киркович и конкретно нейната публична реч от особено значение както за женското образование и култура, така и за укрепване на българското самосъзнание: „Учителката Г-ца Рада каза едно твърде добро словце, в което при другото напомни и че Пловдив се нуждае от един девически пансион, с който ще послужим, каза тя, хем за по-лесното побългаряване на града, хем ще улесним околните си съседи да проведат децата си тук да се образуват. Желателно е щото думите на Г-ца Рада да са вземат под внимание“ (Д. Г., 1873: 4).

Прекъсването на многогодишната учителска професия на Р. Киркович е единствено в учебната 1868/1869 година. Именно този кратък период е централен и в биографията на авторката, и в нейните текстове. Именно тази година дава повод да бъдат изведени на преден план полемичните и отрицателни взаимоотношения на учителката с възрожденската общност, която не открива у отдадената учителка „желаемата просветителка“ (Д. Г., 1873: 4). Доста бързо идва и нейното реабилитиране сред „най-верните представители на онова идеално мъжко младо поколение в Пловдив“ (Kirkovich, 1927: 46).

Случаят „Аргорос за учителката“ Р. Киркович намира място не само в личната кореспонденция, но и в публичното пространство през Възраждането. Този случай е свързан с още един мемоарен спомен на авторката. Това е семейният празник на един от пловдивските политици – Теодорак Искров Кесяков. Проведеното събитие е повод да се съберат редица възрожденски първенци, между които специален гост е Драган Цанков. Рада Киркович не пропуска да спомене как на тази вечеринка прозвучават бунтовнически песни в присъствието на турски служители. В разглеждания мемоарен фрагмент на преден план излиза създаването на добро впечатление у Др. Цанков от интелектуалното и културно заявяване на Р. Киркович. Тази представа, вследствие на кратък непосредствен диалог, е причината Р. Киркович да бъде специално поканена за учителка в Русе. Личните предпочитания на българката и до голяма степен решението на мъжкия социум създават парадоксалната мемоарно-повествователна развръзка в автобиографичния разказ: „Аз бях готова да отида в Русе, тъй като все още тъгувах и жалеех, че не съм народна учителка, обаче тук се намеси честолюбието на пловдивската община и нежеланието на вуйка ми да ме пусне в далечен град, помогна ми също и моето честолюбие – да се върна на старото си място, и аз пак се

озовах за главна учителка на пловдивското женско училище, в което, обаче, постъпих сега при по-добри условия и удовлетворена в моите по-раншни справедливи искания: училищното помещение сега беше по-свободно за работа и животът ми в него спокоен.“ (Kirkovich, 1927: 41).

Цитираният за Р. Киркович спомен е показателен за публичната ѝ изява и за различните механизми на извоювания от самата нея авторитет на високоценена просветителка. Това преодоляване на патриархалните ограничения става веднъж с демонстративния ѝ отказ да бъде учителка в неприемливите за нея условия и негативното отношение от „свои“ и „чужди“, и втори път със самопредставянето ѝ пред влиятелната политическа фигура. Рада Киркович има самочувствието да претендира за по-висока заплата, за по-високо оценностяване на заслугите си, за уважение и признание от едно общество, каквото е възрожденското, заучено да бъде обърнато на първо място „за ползу роду“.

Ето защо молбите на ученичката Спаска за нравствено-педагогически насоки не будят такова съмнение, взимайки под внимание не само професионалния опит на Р. Киркович, но и повратния момент през учебната 1868/1869 година. Интересно е как възрожденката Спаска има самосъзнанието за просветителската си роля, изразява го публично и подобно на своята преподавателка поставя личните си желания пред обществените интереси, или по-скоро индивидуалното си удовлетворение като предопределящ фактор да бъде народна учителка:

„И така, Вашите наставления, почит. Г-же, ми станаха като закон, като правило на училищния ми живот. [...] Но днес, като ся завърнах в Българско и пак в нашия град, определих ся да стана народна учителка [...] И така, предвиждам й един честит живот, *натъкмен според самата ми наклонност и собствените ми желания*. Но, почит. Г-же, имам й едно нешто, което йе дале от мене, а ште ми йе потребно на всякоя стъпка в учителското поприште. Това йе *опитността* [...] да Ви поискам доброволните Ваши съвети за бъдещата ми служба“ (Spaska, 1873: 51 – 52, курс. м. – А. С.).

Заявяването на женската идентичност през Българското възраждане търси различни начини да достигне до публичното пространство и да отмести коренените традиционалистки представи на патриархалното общество. „Апропос за учителката“ е конкретен случай, в който маргиналният глас на Р. Киркович успява да си извоюва място сред доминиращи гласове на възрожденските интелектуалци. Опубличостената кореспонденция между Р. Киркович и нейната ученичка е пример за това как публичното говорене спомага за утвърждаване на женската идентификация и за проблематизирането на женското образование през XIX век, за извеждането му като социален ангажимент пред българската общественост. Признаването на Р. Киркович от нейните съвременници като авторитетен глас несъмнено обаче отвежда към покровителствената роля на нейния вуйчо – руския вицеконсул Н. Геров.

Непубликуваните писма, спомените и публицистичните текстове на Р. Киркович разкриват българската жена като нов тип личност, търсеца развитие и непримирима с постулатите и ограниченията на патриархалната власт.

БЕЛЕЖКИ

1. Написването на настоящия текст стана възможно благодарение на подкрепата на Министерство на образованието и науката за изпълнение на Национална научна програма „Млади учени и постдокторанти“, одобрена от РМС # 577 / 17.08.2018.

ЛИТЕРАТУРА

- Аретов, Н. (2006). *Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век*. София: Кралица Маб.
- Ганди, Л. (2005). *Постколониална теория. Критическо въведение*. Прев. М. Атанасова. София: Кралица Маб.
- Даскалова, К. (1995). Феминизмът, историята на жените и рамките за тяхното осмисляне“. *Социологически проблеми*, 1995, 4, 5 – 15.
- Д. Г. Пловдив, 29 март 1873. Госп. Редакторе! [дописка]. – *Право*, VIII, № 5, 14.04. 1873, 4.
- Калинова, М. (2012). *Детство и интелектуална история у възрожденските автори*. София: Фондация „Литературен вестник“.
- Karalova, N. (1999). *Za etiketa i zad nego (kakvo razkazvat i razkrivat pismata ot zapazenia lichen arhiv na semeystvo Karaminkovi)*. In: *Mayki i dashteri. Pokolenia i posoki v balgarskia feminizam*. Sofia: Polis, 139 – 152.
- Киркович, Р. (1873). Пловдив 28 март 1873. Господине Редакторе на в. Право! [дописка]. *Право*, VIII, № 5, 14.04. 1873, 3 – 4.
- Киркович, Р. (1873). Две писма. Мила Спаске. – В: *Българский календар за 1874 година*. Пловдив, Свищов, Солун: Д. В. Манчов, 53 – 58.
- Киркович, Р. (1927). *Спомени*. София: Печатница „Камбана“.
- Налбантова, Е. (2001). *Възрожденският човек – утопии и реалности*. Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“.
- Спаска. (1874). Две писма. Почитаема Г-же Радо. В: *Българский календар за 1874 година*. Пловдив, Свищов, Солун: Д. В. Манчов, 50 – 52.
- Чернокожев, Н. (2003). *От възраждане към прераждане или изкушаванията на българката: Чужденецът и неговите властвания в литературата на Българското възраждане*. София: Фигура.

ИАНГ (1911). *Из архивата на Найден Геров. Писма, доклади и материали за възраждането на българския народ. Кoresпонденция с частни лица*. Кн. 1. Под ред. на Тодор Панчев. София: БАН.

НБКМ БИА. Фонд 22 (Найден Геров), оп. I, а. е. 595, л. 29 – 32б.

НБКМ БИА. Фонд 22, оп. I, а. е. 190, л. 1 – 29.

REFERENCES

- Aretov, N. (2006). *Natsionalna mitologia i natsionalna literatura. Syuzheti, izgrazhdashti balgarskata natsionalna identichnost v slovesnostta ot XVIII i XIX vek*. Sofia: Kralitsa Mab.
- Gandhi, L. (2005). *Postkolonialna teoria. Kriticheskо vavedenie*. Prev. M. Atanasova. Sofia: Kralitsa Mab.
- Daskalova, K. (1995). Feminizmat, istoriyata na zhenite i ramkite za tyahnoto osmyslyane“. *Sotsiologicheski problemi*, 1995, 4, 5 – 15. D. G. Plovdiv, 29 mart 1873.
- Gosp. Redaktore! [dopiska]. – *Pravo*, VIII, № 5, 14.04. 1873, 4.
- Kalinova, M. (2012). *Detstvo i intelektualna istoria u vazrozhdenskite avtori*. Sofia: Fondatsia Literaturen vestnik.
- Капралова, Н. (1999). За етикета и зад него (какво разказват и разкриват писмата от запазения личен архив на семейство Караминкови). В: *Мајки и дъщери. Поколения и посоки в българския феминизъм*. София: Полис, 139 – 152.
- Kirkovich, R. (1873). Plovdiv 28 mart 1873. Gospodine Redaktore na v. Pravo! [dopiska]. *Pravo*, VIII, № 5, 14.04. 1873, 3 – 4.
- Kirkovich, R. (1873). Dve pisma. Mila Spaske. – In: *Balgarskiy kalendar za 1874 godina*. Plovdiv, Svishtov, Solun: D. V. Manchov, 53 – 58.
- Kirkovich, Rada. 1927. *Spomeni*. Sofia: Pechatnitsa „Kambana“.
- Nalbantova, E. (2001). *Vazrozhdenskiyat chovek – utopii i realnosti*. Veliko Tarnovo, UI ‘Sv. sv. Kiril i Metodiy’.
- Spaska. (1874). Dve pisma. Pochitaema G-zhe Rado. V: *Balgarskiy kalendar za 1874 godina*. Plovdiv, Svishtov, Solun: D. V. Manchov, 50–52.
- Chernokozhev, Nikolay. 2003. *Ot vazrazhdane kam prerazhdane ili izkushavaniyata na balgarkata: Chuzhdenetsat i negovite vlastvania v literaturata na Balgarskoto vazrazhdane*. Sofia: Figura.
- ИАНГ 1911. *Из архивата на Найден Геров. Писма, доклади и материали за възраждането на българския народ. Кorespondentsia s частни litsa*. Кн. 1. Под ред. на Тодор Панчев. София: БАН.
- НБКМ БИА. Фонд 22 (Найден Геров), оп. I, а. е. 595, л. 29–32б.
- НБКМ БИА. Фонд 22, оп. I, а. е. 190, л. 1–29.

Bock, Gisela. 1991. Challenging Dichotomies: Perspectives on Women's History. In: *Writing Women's History: International Perspectives*. Bloomington, 1991, pp. 1–24.

“APROPOS FOR THE TEACHER”. RADA KIRKOVICH AND THE FIGURE OF NAYDEN GEROV

Abstract. The focus of the research is the discovery of one of the less-known Bulgarian intellectuals of the nineteenth century – Rada Kirkovich, who lived nearly a century (1848, Koprivshitsa – 1941, Sofia). Her public presence as a teacher, public figure and writer is an important example of the gradual displacement of a woman from the marginal sphere and the breaking of patriarchal stereotypes in Bulgarian society. The article consistently focuses on the letters, memoirs and solemn words of the Revival teacher R. Kirkovich, which testify precisely to the changes in the cultural and political situation during the Bulgarian National Revival. Some of the materials reviewed and analyzed are from the personal archive of Nayden Gerov (Fund 22 of the National Library – Bulgarian Historical Archive). In this library are kept unpublished and unexplored letters (F. 22, I, a.u. 190, l. 1 – 29) of Rada Kirkovich, as well as one of her triumphant speeches on the feast of the Annunciation. (F. 22, I, a.u. 595, 29 – 32b). These entries prove to be productive and not so timid and modest and show the entry point of the educated woman within the strictly regulated limits of the Revival publicity.

Keywords: Rada Kirkovich; Bulgarian National Revival; women's schools; Nayden Gerov; archives of the XIX century; female education

✉ **Dr. Andriana Spasova, Assist. Prof.**

ORCID iD: 0000-0002-0159-5347

Institute for Literature

Bulgarian Academy of Sciences

Sofia, Bulgaria

E-mail: andriana.spasova@gmail.com